

Ανδρέας Καπετάνιος, Μαρία Μέξη
Εφορεία Αρχαιοτήτων Ανατ. Αττικής (ΥΠ.ΠΟΑ)

Σαν Τζώρτζιο Ντ' Άρμπορα: μία πρώτη αρχαιολογική ματιά

Η ΠΑΡΟΥΣΑ ΑΝΑΚΟΙΝΩΣΗ αποτελεί μία πρώτη παρουσίαση του σωστικού αρχαιολογικού έργου της Εφορείας Αρχαιοτήτων Ανατολικής Αττικής που συντελέστηκε στη νήσο του Σαντζώρτζη κατά τη διάρκεια των εργασιών κατασκευής Αιολικού Πάρκου (Ιούλιος 2014 - Αύγουστος 2016)¹. Η αρχαιολογική διερεύνηση, ωστόσο, της νήσου είχε ξεκινήσει κατά το 2011, όταν ανήκε στην χωρική αρμοδιότητα της ΚΣΤ' ΕΠΚΑ (νυν Εφορεία Δυτικής Αττικής και Νήσων). Σημειώνεται ότι η μελέτη του αρχαιολογικού υλικού, από το σύνολο των εντοπισμένων και ανασκαμμένων θέσεων της νήσου, βρίσκεται στα πρώτα της στάδια².

Γεωγραφία και ιστορικές πηγές

Η νήσος «Άγ. Γεώργιος» ή «Σαν Τζώρτζης» βρίσκεται στην είσοδο του Σαρωνικού κόλπου και σε ευθεία γραμμή περί τα 11 Ν/ΝΑ του ακρωτηρίου του Σουνίου (εικ. 1). Πρόκειται για βραχώδες μικρό νησί, με εμβαδόν 4,3 τετρ. χλμ. και γεωμορφολογία που συνίσταται κυρίως από εμφανίσεις σχιστόλιθου και αποθέσεις ασβεστο-

1. Θερμές ευχαριστίες οφείλονται στο επιστημονικό και εργατοτεχνικό προσωπικό του έργου που έφερε εις πέρας ένα δύσκολο έργο σε ένα ιδιαίτερο και απομονωμένο περιβάλλον, όπου η παραμονή ενίοτε ήταν πολυήμερη λόγω κακών καιρικών συνθηκών. Ευχαριστούμε ιδιαίτερω τις αρχαιολόγους Αλ. Τσατσάκη και Α-Μ. Ρωμανίδου, καθώς την οστεοαρχαιολόγο Α.Τηλιακού και τον αρχαιολόγο Α. Γεωργίου, που προστέθηκαν αργότερα στην ερευνητική ομάδα. Ευχαριστίες, επιπλέον, οφείλουμε και στους εκπροσώπους της κατασκευαστικής Εταιρείας, ΤΕΡΝΑ ΑΕ, Μ. Γκινάλα, αρχαιολόγο, Δ. Τζατζούλη, Δ/ντή του έργου, και Α. Αποστολάκη, επικεφαλής εργοταξίου. Επιπλέον ευχαριστίες στον Ηλ. Κίτσιο, συντηρητή του έργου, και στις συντηρήτριες της Εφορείας, Δ. Μοσχοπούλου και Ε. Παπαθωμά.

2. Μία αναλυτικότερη εκδοχή της παρούσας ανακοίνωσης είναι διαθέσιμη στην ιστοσελίδα academia https://www.academia.edu/34100867/A._Καπετάνιος_Μ._Μέξη_Σαν_Τζώρτζιο_ντ'_Άρμπορα_μια_πρώτη_αρχαιολογική_ματιά_εκτεταμένη_έκδοση_.pdf.

λιθικής μάργας. Στο ανάγλυφό του περιλαμβάνονται σχετικά χαμηλές, αλλά με μεγάλες κλίσεις, λοφοσειρές, σχηματίζοντας ανάμεσά τους μικρές χαράδρες (εικ. 2). Κυριαρχεί χαμηλή, κυρίως, βλάστηση, ενώ αξιοσημείωτος είναι ο μεγάλος αριθμός αιγών, απομεινάρια των κοπαδιών που κάποτε εκμεταλλεύονταν κτηνοτρόφοι από την Απική ή την Ύδρα και ζουν ελεύθερα σε άγρια κατάσταση.

Το νησί, ακατοίκητο εδώ και δεκαετίες, υπήρξε τόπος εποχιακής ή μόνιμης κατοίκησης καλλιεργητών και κτηνοτρόφων κατά τον 19ο αι. και έως τα μέσα του 20ού. Η κτηνοτροφική παραγωγή συνεχίστηκε συνδεδεμένη με εποχιακή κατοίκηση, έως τις αρχές της δεκαετίας του 1980. Φέρεται ότι ανήκε σε Υδραϊκή οικογένεια. Μετά την απογραφή του 2011 περνάει στη διοικητική αρμοδιότητα του Δήμου Λαυρεωτικής³.

Ο Σαντζώρτζης έχει δυνητικά ταυτιστεί με την αρχαία Βέλβινα, βάσει τριών σχετικών αναφορών αρχαίων κειμένων. Η μία προέρχεται από κείμενο που αποδίδεται στον Ψευδοσκύλακα (5ος/4ος αι. π.Χ.) και ίσως απηχεί χαμένο έργο του Σκύλακα Καρυανδέα (*Περίπλους*), ενώ οι άλλες δύο από το έργο *Γεωγραφικά* του γεωγράφου και φιλοσόφου Σιράβωνα (1ος αι. π.Χ. – 1ος αι. μ.Χ.)⁴. Και οι τρεις αναφορές προσδιορίζουν τη θέση της «νήσου και πόλης» Βέλβινας, μεταξύ του ακρωτηρίου Σκύλλαιον (σημ. Τσελεβίνια, στην ανατολ. ακτή της Τροιζηνίας) και της άκρας Σουριάδος, πρό του Πατρόκλου Χάρακα (νήσος Πάτροκλος-Γαιδουρονήσι) ανοικτά, προς το (Αιγαίο) πέλαγος, εκεί που τελειώνει η κλειστή θάλασσα του Σαρωνικού. Επιγραφική μαρτυρία, από την Ακρόπολη των Αθηνών, βεβαιώνει την ύπαρξη στο νησί μόνιμου οικισμού, με διακριτή πολιτική οντότητα, κατά τα Κλασικά χρόνια, καθώς περιλαμβάνει τη Βέλβινα στον κατάλογο πόλεων του «νησιωτικού φόρου», σύμφωνα με τον οποίο, οι Βελβινίτες, το 425 π.Χ., έπρεπε να καταβάλουν φόρο 300 δραχμών στην Αθηναϊκή Συμμαχία (IG I³ 71).

Η σημερινή ονομασία του νησιού συναντάται, με παραλλαγές, σε πορτογάλους, ναυτικούς χάρτες, και ναυτικά κείμενα ήδη από τον 14ο αι.⁵, με αναφορά ως πλήρες όνομα το San Giorgio d'Arbora (από το μοναδικό στην κορυφογραμμή της δένδρο), καθώς και ως Capello di Cardinale λόγω ομοιότητας του περιγράμματός του με το χαρακτηριστικό καπέλο του καθολικού αξιωματούχου (εικ. 3).

Λόγω του ότι ο Σαντζώρτζης βρίσκεται στο κέντρο της ανατολικής πύλης του Αργοσαρωνικού, ανάμεσα στα σημαντικά κέντρα της αρχαιότητας (Αργολίδα, Λαυρεωτική, Αίγινα, Ύδρα, Πόρο, Κέα, Κύθνο) και έστεκε, δυσπρόσιτος, έως σήμερα, και με μικρές δυνατότητες εκμετάλλευσης, η αρχαιολογική έρευνα συνάντησε,

3. Κατά την έκδοση του παρόντος βρίσκεται σε εξέλιξη η νομική διεκδίκηση της νήσου από τους Δήμους Λαυρεωτικής και Ύδρας.

4. Σιράβωνος *Γεωγραφικά*, Βιβλίο Η, κεφ. 6, ενότ. 16, στ. 17-18 και Βιβλίο Θ', κεφ. 1, ενότ. 21, στ. 14-16

5. Setton 1976, 298, Τόλιας 2002, 106, Μηλιαράκης 1886, 117.

σχεδόν αδιατάρακτο, το υλικό αποτύπωμα της διαχρονικής ανθρώπινης παρουσίας στο σκληρό αυτό τοπίο. Η Αρχαιολογική Υπηρεσία ερευνήσε συστηματικά ολόκληρο το νησί, εφαρμόζοντας τις μεθόδους της επιφανειακής έρευνας, των διερευνητικών ανασκαφικών τομών και των σωστικών ανασκαφικών ερευνών στις περιοχές θεμελίωσης των ανεμογεννητριών και άλλων κατασκευών του αιολικού πάρκου. Διενεργήθηκε, επιπλέον, εθνοαρχαιολογική έρευνα κατά την οποία καταγράφηκαν, εντός του ορίζοντα της ζωσας μνήμης, η διαχείριση του τοπίου και η οργάνωση του χώρου στο πλαίσιο πρακτικών αγροκτηνοτροφικής παραγωγής, καθώς και μικροτοπωνύμια της νήσου⁶. Προστίθεται, πλέον, μια νέα ψηφίδα στον αρχαιολογικό χάρτη του «νησιωτισμού» του Αιγαίου, πολύ κοντά στις ηπειρωτικές ακτές.

Αρχαιολογικά κατάλοιπα και κατανομή τους

Τα υλικά κατάλοιπα, με βάση τα μέχρι τώρα στοιχεία της έρευνας, χρονολογούνται από την Ύστερη Γεωμετρική περίοδο (β' μισό 8ου π.Χ. αι.), συνεχίζουν αδιάλειπτα κατά τους Κλασικούς – Ελληνιστικούς χρόνους και πυκνώνουν από τον 2ο αι. π.Χ. έως τον 2ο μ.Χ. αι. Ακολουθώς, τεκμηριώνεται η συνεχής, ή σε φάσεις, κατοίκηση της νήσου από την Παλαιοχριστιανική έως την όψιμη Μεταβυζαντινή εποχή⁷ και έως τους Νεότερους χρόνους.

Τα αρχιτεκτονικά στοιχεία στο νησί εντάσσονται σε δύο αδρές ενότητες:

- (α) την οικιστική – λατρευτική (συμπεριλαμβανομένων των νεκροταφείων), και
- (β) τα κατάλοιπα οργάνωσης αγροκτηνοτροφικού παραγωγικού χώρου.

Τα στοιχεία οικιστικής και λατρευτικής οργάνωσης του χώρου συγκεντρώνονται σε μία συνολική έκταση 500, περίπου, στρεμμάτων, στις κλιπύες μιας κορυφογραμμής, η οποία αποτελεί το βόρειο σκέλος χαράδρας, στο βόρειο κεντρικό τμήμα του νησιού (εικ. 5). Όλη η υπόλοιπη έκταση του νησιού καλύπτεται από πυκνούς αναλημματικούς τοίχους καλλιέργειας (αναβαθμοί), εκτεταμένους περιβόλους, κτιστές αγροκτηνοτροφικές κατασκευές (μάντρες, αλώνια, καλύβες), και κάποιες απροσδιόριστες κατασκευές. Τα ορατά αυτά στοιχεία εντάσσονται σε μορφολογικές και λειτουργικές κατηγορίες που απαντώνται σε όλο, σχεδόν, το Αιγαίο⁸ (εικ. 4). Τα περισσότερα είναι σύγχρονα (19ος – 20ός αι.) και σε ορισμένες περιπτώσεις τεκμηριώνονται παλαιότερες και αρχαίες φάσεις. Ο Α. Ραγκαβής, άλλωστε,

6. Θερμές ευχαριστίες οφείλονται στον Γεώργιο Πρίφτη, κάτοικο Κερατέας, ο οποίος έζησε στο νησί έως 15 ετών, μαζί με τον πατέρα του και άλλους κτηνοτρόφους. Περιπατήσαμε το νησί μαζί του, καταγράφοντας την πολύτιμη προφορική μαρτυρία του, διασταυρώνοντας, ανάμεσα σε άλλα στοιχεία, και την ταύτιση των μικροτοπωνυμίων.

7. Λαζαρίδου και Γεωργίου 2016, υπό έκδοση.

8. Καπετάνιος 2010.

το 1854, στα *Ελληνικά*⁹ σημειώνει ότι «Επί πασών των κατωφερειών της νήσου φαίνονται σημεία της αρχαίας ελληνικής καλλιεργείας...». Επιπλέον, μεμονωμένα μνημεία ιστορικού και αρχαιολογικού ενδιαφέροντος στέκουν ως σημεία στίξης στο παλίμψηστο του τοπίου του νησιού και αποτυπώνονται στον χάρτη της εικ. 5.

(α) οικιστική – λατρευτική ενόχτια

Η εσωτερική κλιτύς της χαράδρας, στο κεντρικό τμήμα του νησιού, αντίκρυ από την ακτή της Λαυρεωτικής, παρέχει, λόγω θέσης και γεωμορφολογίας, προστασία από τους ανέμους του Αιγαίου, αλλά και από εξωτερικές απειλές, μια και μέρος της αποτελεί φυσικό οχυρό. Συγκεντρώνει, δε, σε μεγάλη πυκνότητα, αρχαία κατάλοιπα: ένα πρώιμο ιερό, χώρους κατοίκησης, ταφικά σύνολα, συστήματα διαχείρισης του νερού, όπως υπόγειες κλειστές, ή υπέργειες, ομβροδεξαμενές, αποτελούν το υλικό αποτύπωμα χιλιετιών, από τα Ύστερα Γεωμετρικά έως τα Βυζαντινά χρόνια.

Κοντά στην ακτή εντοπίζεται οικισμός των Βυζαντινών χρόνων που περιλαμβάνει επιμήκη κτίσματα σε πυκνή διάταξη κατά μήκος της Δ. παρειάς της κορυφογραμμής εντός της χαράδρας, ο οποίος ιδρύθηκε πάνω σε αρχαιότερες φάσεις των Κλασικών και Ρωμαϊκών Χρόνων (εικ. 5). Στην κορυφή του λόφου σώζονται τα κατάλοιπα δίκωρου ναού με δύο αφίδες και συνδεδεμένο χώρο, επενδεδυμένο με υδραυλικό κουρασάνι (ομβροδεξαμενή). Το μικροτοπωνύμιο «Αη-Γιώρας», που αποδίδεται στη θέση, πιθανότατα ταυτίζει τον ναό και καταδεικνύει τη σύνδεση του ονόματος του νησιού με τον Βυζαντινό οικισμό. Στα Β. του ναού, ανασκάφηκε μέρος σύγχρονου του κοιμητηρίου¹⁰.

Στο κεντρικό τμήμα της ίδιας κλιτύς, η έρευνα αποκάλυψε νεκροταφείο με χρήση από τον 5ο π.Χ. αι. έως τα πρώτα μεταχριστιανικά χρόνια (εικ. 5). Ερευνήθηκαν επτά κτιστοί τάφοι, δομημένοι εντός λαξευμάτων στον φυσικό βράχο, κάτω από χαμηλό τύμβο, με κιβωπίοσχημο θάλαμο, δρόμο και βαθμιδωτή είσοδο (εικ. 6). Σε άμεση επαφή με δύο από τους τάφους, μικρού μήκους ευθύγραμμοι και πεταλόσχημοι αναλημματικοί τοίχοι οργάνωναν και σήμαιναν, στον χώρο, εικοσιδύο ταφές εγχυτρισμού βρεφών (εικ. 7). Οι ταφές αυτές αποσπάστηκαν και μεταφέρθηκαν στο Αρχαιολογικό Μουσείο Λαυρίου, όπου βρίσκεται σε εξέλιξη η ανασκαφή τους στο εργαστήριο συντήρησης.

Παρά τον διαφορετικό βαθμό διατήρησής τους, κατέστη σαφές ότι, με μικρές κατασκευαστικές διαφοροποιήσεις, οι ιδιαίτερης μορφολογίας τάφοι,¹¹ παρουσι-

9. Ραγκαβής 1854, 93.

10. Λαζαρίδου και Γεωργίου 2016, υπό έκδοση.

11. Ο τύπος των τάφων εντάσσεται εντός της γενικότερης μορφολογίας του ελληνιστικού θαλαμοειδούς τάφου που συναντάται στη Βόρεια Ελλάδα (βλ. γενικά Kurtz and Boardman 1971, 193-195 και ενδεικτικά, Πέλλα, Λιλιμπάκη-Ακαμάτη και Ακαμάτης 2014) καθώς και της παράδοσης των θαλαμοειδών τάφων της Αίγινας και της Ρόδου, όπου, όμως, οι θάλαμοι ήταν λαξευμένοι στον

άζουν εντυπωσιακό συντηρητισμό, κατά τη διάρκεια των πέντε αιώνων χρήσης του νεκροταφείου, τεκμηριώνοντας έτσι την πολυσημική συνέχεια της ζωντανής συλλογικότητας που αντιστοιχεί στους ενταφιασμένους νεκρούς. Η κλίμακα της εισόδου, η οποία σφραγίζεται με πλάκα ή/και σωρό λίθων, βρίσκεται στην ανατολική πλευρά, με 2-3 αναβαθμούς. Με εξαίρεση τον τάφο 1, που σώθηκε αδιατάρακτος, οι υπόλοιποι ανασκαμμένοι δεν σώζουν το άνω μέρος τους (εικ. 6). Εντός τους ανασκάφηκαν πολλαπλές ταφές και τεκμηριώθηκε η ταφική πρακτική της αναδιοργάνωσης της χωρικής κατανομής των οστών προγενέστερων ταφών. Τα οστά είτε παραμερίζονται προς τα τοιχώματα του τάφου, είτε συγκεντρώνονται σε σωρούς στις γωνίες του θαλάμου, προκειμένου ο χώρος να υποδεχθεί τη νέα ταφή. Όλοι οι νεκροί, των οποίων οι σκελετοί βρέθηκαν αρθρωμένοι, είχαν τοποθετηθεί εκτάδην με προσανατολισμό ΔΑ. Ο κάθε τάφος περιέχει τα οστά τουλάχιστον 7-8 ατόμων, ενηλίκων, κυρίως, ενώ σε κάποιες περιπτώσεις αναγνωρίζονται και οστά ανηλίκων. Τα σχετικά σύνολα κτερισμάτων συνίστανται από αγγεία υγρών, μεσαίου και μικρού μεγέθους, όπως μυροδοχεία, αλάβαστρα, οινοχόες, λήκυθοι, καθώς και χάλκινα νομίσματα μικρού μεγέθους που ίσως είχαν θέση «χαιρώνιων οβολών». Ξεχωρίζουν τα ευρήματα του Τάφου 2, ο οποίος περιείχε 29 αγγεία συνολικά καθώς και 1 χάλκινο κάτοπτρο (εικ. 8). Τα αγγεία αυτά, συγκεντρωμένα κατά ομάδες στις γωνίες, κυρίως, του τάφου, αλλά και σποραδικά σε όλη την έκταση του θαλάμου, καλύπτουν μία αρκετά μεγάλη χρονική διάρκεια από τα τέλη του 5ου αι. π.Χ. έως και τον 1ο αι. μ.Χ. για το σύνολο των τάφου.

Ο τάφος 1 σώζει ακέραια την ανωδομή του, η οποία καλύπτεται από χαμηλό λιθοσωρό-τύμβο με πιθανή χρήση σήματος (εικ. 9). Ο θάλαμος έχει χτιστά εκφορικά τοιχώματα στις μακρές πλευρές, ενώ η οροφή του καλύπτεται από 4 μεγάλες σχιστολιθικές πλάκες, τοποθετημένες κάθετα στον άξονα του τάφου. Το δάπεδο, αντιθέτως με τους υπόλοιπους, φέρει επένδυση από πλάκες. Η είσοδος φράσσεται με μία μεγάλη σχιστολιθική πλάκα κατακόρυφα τοποθετημένη, επί των παραστάδων, στον πρώτο, από τους τρεις, βαθμό της κλιμακωτής καθόδου σε αυτόν. Τα οστά που ανασκάφηκαν εντός του αποδίδονται σε ταφές 7 τουλάχιστον ενηλίκων ατόμων. Ανάμεσα στα ευρήματα, όχι ιδιαίτερος πλούσια, με χρονολογικό εύρος από τον 2ο π.Χ. έως τον 1ο μ.Χ. αι., ασμένιο νόμισμα από την Αίγινα (2ου αι. π.Χ., εικ. 10), σηματοδοτεί έναν πιθανό δεσμό του ντόπιου πληθυσμού με το γειτονικό νησί του Αργοςσαρωνικού.

Οι πρώτες οστεοαρχειολογικές παρατηρήσεις κατέδειξαν εκφυλιστικές παθήσεις των οστών, όπως οστεοαρθρίτιδες και ενθεσοπάθειες, οι οποίες συνδέονται

φυσικό βράχο (Παπαχριστοδούλου 1973, Παπασταύρου 2007, 145). Η κατασκευαστική ιδιαιτερότητα των κτιστών, εκφορικά, τοιχωμάτων – ίσως λόγω του εύθρυπτου φυσικού βράχου – τοποθετεί τους εν λόγω τάφους σε μία διακριτή τυπολογικά ενότητα, με επιπλέον χαρακτηριστικό τη διάρκεια στον χρόνο.

με μια καθημερινότητα σε γεωμορφολογικό περιβάλλον με απότομες πλαγιές και μεγάλες κλίσεις, όπως αυτό του Σαντζώρτζη. Ο μέσος όρος ΕΑΑ (MNI) 7/8 ατόμων ανά τάφο, σε συνδυασμό με μια μέση διάρκεια χρήσης περί τους 120-150 χρόνους ανά τάφο, όπως προκύπτει από το χρονολογικό εύρος των κτερισμάτων σε αυτό το προκαταρκτικό στάδιο μελέτης τους, θα μπορούσαν να αντιστοιχούν σε ταφές πυρηνικής οικογένειας με μέσο όρο θνησιμότητας δύο νεκρών ανά γενιά.¹²

Πρώμο ιερό

Ο δεύτερος σημαντικός κτηριακός πυρήνας του νησιού ερευνήθηκε σε απόσταση περίπου 1 χλμ. ΒΔ. των προαναφερθέντων αρχαιοτήτων, στην κορυφή ενός λόφου, σε υψόμετρο 211 μ. πάνω από τη σημερινή στάθμη της θάλασσας (εικ. 5). Στο ψηλότερο σημείο της θέσης σώζονται τα κατάλοιπα Βυζαντινού μονόχωρου ναΐσκου με αψίδα στα ανατολικά, νεότερες προσθήκες και παλαιότερες φάσεις θεμελίωσής του. Αποδίδεται στον Άγιο Νικόλαο, σύμφωνα με το μικροτοπωνύμιο που καταγράφηκε κατά την εθνοαρχαιολογική έρευνα. Για τη θέση αυτή ο Α. Ραγκαβής¹³ σημειώνει: «...παρά το εκκλησίδιον του Αγ. Νικολάου φαίνονται θεμέλια τινά εκ πλακών πελεκητών και διεσπαρμένα θραύσματα λίθων και κεράμων...». Η ανασκαφική έρευνα έρχεται να επιβεβαιώσει την αναφορά αυτή με την αποκάλυψη ενός εκτεταμένου κτηριακού συμπλέγματος, αψιδωτών, κυρίως, και ορθογωνίων χώρων, το οποίο χρονολογείται, από τα Ύστερα Γεωμετρικά – Υπογεωμετρικά (τέλη 8ου αι.π.Χ.) έως και τα Υστεροκλασικά – πρώιμα Ελληνιστικά χρόνια (3ος – 2ος αι. π.Χ.) (εικ. 11). Επιφανειακά εντοπίζεται κεραμική που χρονολογείται έως και τους Βυζαντινούς Χρόνους, οπότε και πιθανόν ιδρύθηκε ο ναΐσκος του Αγ. Νικολάου στην κορυφή. Μια χριστιανική ταφή ερευνήθηκε σε μικρή απόσταση από τον νότιο τοίχο του.

Τα αρχαιολογικά κατάλοιπα καταλαμβάνουν έκταση περίπου 1.200 τ.μ. Αποτελούνται από κτίσματα που σώζονται σε ύψος δύο έως τριών δόμων και είναι οργανωμένα σε δύο συστάδες – νησίδες: στην κορυφή (Δ. συστάδα) και στη νότια παρειά του λοφίσκου (Α. συστάδα) με απόσταση περί τα 20 μ. μεταξύ τους. Αναγνωρίζονται τουλάχιστον δύο οικοδομικές φάσεις, ενώ στο εσωτερικό κάποιων κτισμάτων, διατηρείται στρώμα καταστροφής της ανωδομής τους.

Η Δυτική συστάδα απαρτίζεται από 3 χώρους, οι τοίχοι των οποίων εδράζονται στο φυσικό έδαφος (βράχο), ακολουθώντας το ανάγλυφό του. Η Ανατολική συ-

12. Θεωρούμε τα 30-35 έτη ως τη μέση χρονική διάρκεια μιας γενιάς, με βάση πρόσφατες μελέτες (Tremblay and Vezina 2000, Devine 2005, Borges 2012).

13. Ραγκαβής 1854, 93.

στάδα, στην κορυφή του λόφου, αποτελείται από δώδεκα χώρους, με ορθογώνια στην πλειοψηφία τους κάτοψη, ενώ πέντε από αυτούς φέρουν αφιδωτή τη μία στενή τους πλευρά προς Ν. Οργανώνονται σε διάταξη σχεδόν ακτινωτή ως προς το υψηλότερο τμήμα του λόφου, ενώ χαμηλός τοίχος σωζ. μήκους 8,80 μ. περιτρέπει εξωτερικά το σύμπλεγμα, εν είδη περιβόλου. Μικρότεροι τοίχοι, σε τουλάχιστον δύο περιπτώσεις, δημιουργούν δίχωρες ενότητες. Ανάμεσα στους χώρους αυτούς διακρίνεται το Κτίσμα 1, δίχωρο αφιδωτό, με άξονα ΒΑ.-ΝΔ. και διαστ. 5,80 x 2,30 μ., εντός του οποίου σώζεται μικρή επίπεδη τετράπλευρη κατασκευή από λίθινες πλάκες με πιθανή χρήση εστίας («εσχάρα»). Στο ανατολικότερο άκρο του συμπλέγματος, όπου τα επιμέρους κτίσματα παρουσιάζουν παρόμοιο προσανατολισμό (ΒΑ.-ΝΔ.), εντοπίστηκαν και μικρές, σχετικά αβαθείς κατασκευές, εν είδη βόθρων, διανοιγμένων στον φυσικό βράχο, οι οποίοι περιείχαν μικρές συγκεντρώσεις λεπτής και μικρογραφικής, κυρίως, κεραμικής. Η μορφή και ο χαρακτήρας των καταλοίπων στην περιοχή της κορυφογραμμής διαφοροποιείται, προφανώς, λόγω της έντονης κατωφέρειας που παρατηρείται προς Β./ΒΑ. Ο Χώρος 15 (διαστ. 3,30 x 0,80-1,30 μ.), με τρίβαθμη, φαρδιά κλίμακα στο Ν. άκρο του, αποτελεί την βαθμιδωτή είσοδο στο σύμπλεγμα, η οποία και πρόκειται για ένα είδος προδόμου που στη συνέχεια μετατρέπεται σε ελισσόμενο διάδρομο με κίνηση από Β. προς Ν. και παρέχει πρόσβαση στους υπόλοιπους χώρους που απαρτίζουν την Α. συστάδα των αρχιτεκτονικών καταλοίπων (εικ. 12). Μικρότερη κλίμακα 4 αναβαθμών σε όμορο κτίσμα προς Ν. (Χώρος 13), το εσωτερικό του οποίου καλύπτεται κατά το ήμισυ με λιθόστρωτο δάπεδο, επιβεβαιώνει τη φορά και τη ροή των εισερχομένων στην περιοχή. Και σε αυτό το κτίσμα εντοπίζεται κατασκευή από μεγάλες λίθινες πλάκες, ενώ ξεχωρίζει για το πλήθος των κινητών του ευρημάτων

Γενικά, στα κτίσματα της Α. συστάδας παρουσιάζεται και η μεγαλύτερη συγκέντρωση ΥΓ – Αρχαϊκής κεραμικής και λοιπών ευρημάτων, ενώ η λεπτή και η μικρογραφική κεραμική υπερτερεί σαφώς έναντι της ελάχιστης χρηστικής. Χρονολογικά εκτείνεται από τους Υστερογεωμετρικούς – Υπογεωμετρικούς / πρώιμους Αρχαϊκούς (τέλη 8ου-αρχές 7ου) έως τους Υστεροκλασικούς/Ελληνιστικούς χρόνους. Διακρίνονται κύπελλα, κοτυλίσκες, πινάκια, φιάλες, αρύβαλλοι, σφαιρικά αλάβαστρα των Πρωτοκορινθιακών Χρόνων (720-690 π.Χ.) έως και των Ύστερων Κορινθιακών (570-500 π.Χ.)¹⁴ (εικ. 13-14), λήκυθοι, κύπελλα, οινοχόες, σκύφοι, τμήματα κρατήρων του 5ου, αι. π.Χ. καθώς και σκύφοι και κάνθαροι του 4ου-3ου αι. π.Χ. Στην ίδια ανασκαφική συνάφεια ανήκουν χάλκινα κοσμήματα, όπως ακέραιο ψέλλιο, τα άκρα του οποίου φέρουν πλαστικό διάκοσμο¹⁵, περόνη με

14. Weinberg 1943, Brann 1962, Amyx and Lawrence 1975, Amyx 1988.

15. Παραδείγματα αντίστοιχα με το ψέλλιο (ΜΛ 2273) συναντάμε σε Ολυμπία, Δελφούς, Ζαγορά Άνδρου, Ηραίο Άργους και στη Μακεδονία (Δεσποίνης 1996).

ατρακτοειδή κεφαλή και πλαστικό διάκοσμο, πόρπη με κεντρικό μνηοειδές πεπλατυσμένο τμήμα και τετράπλευρο πλακίδιο στο ένα άκρο, καθώς και αρκετοί χάλκινοι ήλιοι (εικ. 15). Η χρονολόγησή τους συμβαδίζει με αυτήν της κεραμικής¹⁶. Στα ευρήματα, τέλος, από την περιοχή των κτισμάτων της Α. συστάδας, συγκαταλέγονται αρκετά τμήματα πήλινων ειδωλίων, ανθρωπόμορφων¹⁷ και ζωόμορφων¹⁸, τρία όστρεα θαλάσσης τύπου *cyprea curida* με οπή ανάρτησης, καθώς και αρκετά όστρεα θαλάσσης τύπου *patella*.

Αν και η μελέτη του υλικού βρίσκεται σε πολύ πρώιμα, ακόμη, στάδια, οι ενδείξεις είναι ισχυρές προς την ερμηνεία του αρχιτεκτονικού αυτού συνόλου ως ιερού. Η αρχή της μακράς ζωής του φαίνεται να τοποθετείται κατά την Ύστερογεωμετρική περίοδο και τεκμηριώνεται έως τους Ύστερους Κλασικούς χρόνους, τουλάχιστον. Η ερμηνεία του συνόλου αυτού ως ιερού ισχυροποιείται, επιπλέον, από τη σύγκρισή του με σύγχρονά του ιερά των Κυκλάδων, τόσο ως προς τον αρχιτεκτονικό του σχεδιασμό, όσο και ως προς τα ευρήματα¹⁹. Στη θεώρηση αυτή συνηγορεί, επιπροσθέτως, ο ναϊσκος Βυζαντινών και Νεοτέρων χρόνων στην κορυφή (Άγ. Νικόλαος) ο οποίος διατηρεί διαχρονικά την ανάμνηση της λατρευτικής διάστασης της κορυφογραμμής στο τμήμα αυτό.

Η κάτοψη του κτηριακού συμπλέγματος (εικ. 11,12) μας παραπέμπει, ακόμη, σε οικιστικές μονάδες με πυκνό κυψελωτό ιστό που εμφανίζονται και καθιερώνονται ήδη από τον 9ο και 8ο αι. π.Χ. και συνεχίζουν καθ' όλη τη διάρκεια του 7ου και του 6ου αι. π.Χ.²⁰ Παράλληλα τέτοιων μονάδων με ελλειψοειδή και ορθογώνια κτίσματα, σύμφωνα με τη λογική αυτή και κατά την ίδια περίοδο, συναντάμε τόσο στην ηπειρωτική Ελλάδα (Λαθούριζα Αττικής)²¹, όσο και σε νησιά του Αιγαίου, στις Κυκλάδες (Άνδρο, Τήνο, Σίφνο, Νάξο, Πάρο, Κέα, Κύθνο) και στον Αργοσαρωνικό (Αίγινα)²². Σε κάποια από αυτά τα σύνολα παρατηρούνται αρχιτεκτονικές

16. Τόσο η πόρπη (ΜΛ 2276), Ομάδας ΙΧ (κατά Sapouna-Sakellarakis, 1978, 104-109, tafel, 43; 1494 (ΙΧα); tafel 45;1502 (ΙΧb), όσο και οι περόνες (ΜΛ 2274 και ΜΛ2275, Sapouna-Sakellarakis 1978, 209-210, fig. 58) φαίνεται να έχουν προέλευση Αργίτικα και Λακωνικά εργαστήρια που μιμούνται τα Αττικά και συναντώνται σε νησιά, όπως Αίγινα και Εύβοια, Κρήτη, Κυκλάδες και Δωδεκάνησα από τον 9ο έως και τον 6ο αι.π.Χ. (Σημαντώνη-Μπουρνιά 2001-2002).

17. Για παράλληλα βλ., ενδεικτικά, βλ., Alexanridou et al. 2017, 171-178.

18. Televantou 2017, 374, fig. 14a-b.

19. Στην ερμηνεία του συμπλέγματος ως ιερού, οδηγούν: οι κατασκευές εν είδη λάκκων/βόθρων, ο Χώρος 13η είσοδος, αλλά κυρίως ο χαρακτήρας των κινητών ευρημάτων. Συγκεντρωτική περιγραφική παρουσίαση ιερών, συγκρινόμενων με αυτό του Σαντζώριτζη, στις Κυκλάδες της Γεωμετρικής και πρώιμης Αρχαϊκής εποχής συναντάται στην ιστοσελίδα: Sanctuaries and Cults in the Cyclades (<http://cs.ha.uth.gr/index.php>).

20. Μασαράκης Αινιάν 2009.

21. Lauter 1985, Mazarakis -Ainian 1995.

22. Ό.π. υποσ. αρ. 14. και, ενδεικτικά, Μασαράκης-Αινιάν, 1999, 2005, 2012, 2017. Σημαντώνη-Μπουρνιά 1998.

κτιστές δομές ή άλλες κατασκευές (π.χ. λάκκοι, βόθροι), παρόμοιες με αυτές στον Άη Γιώργη, που φέρουν στοιχεία μικρών, υπαίθριων, αρχικά τουλάχιστον, χώρων λατρείας ('open-air shrines')²³, οι οποίοι αποτελούν χώρους συγκέντρωσης και συνάθροισης μίας ομάδας ανθρώπων με τα χαρακτηριστικά κοινότητας²⁴.

Η νήσος του Σαντζώρτζη έρχεται να συμπληρώσει τις γνώσεις μας για τη διαχρονική εγκατάσταση και τη διαβίωση μικρών ανθρώπινων κοινοτήτων μέσα σε ένα κλειστό και δύσκολο νησιωτικό περιβάλλον. Ως μία αυθύπαρκτη γεωγραφική και πολιτιστική ενότητα του νησιού συνιστά, σε κάθε περίπτωση, ένα παλίμψηστο ιστορικού τοπίου, το οποίο διασώζει ένα διαχρονικό δυναμικό σύστημα οργάνωσης παραγωγικού και οικιστικού χώρου. Η ΕΦΑΑΝΑΤ, αντιλαμβανόμενη την ιστορική-αρχαιολογική σημασία της νήσου στην ολότητά της, την ενέταξε στην πρόσφατη αναριοθέτηση – επέκταση του κηρυγμένου αρχαιολογικού χώρου Λαυρεωτικής (ΦΕΚ 175/ΑΑΠ/19-8-2015).

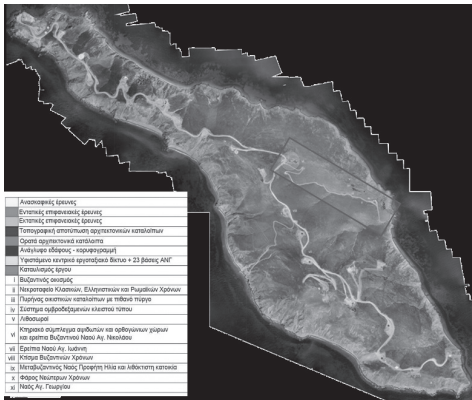
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Alexanridou, Al. et al., 2017, «Pottery and Clay Figurines from the Sanctuary of Kythnos», in: Mazarakis-Ainian, Al. (ed.), *Les Sanctuaires archaïques des Cyclades*, Archeologie & Culture, Press Univ.de Rennes.
- Amyx, D.A. and Lawrence, P., 1975, *Corinth* vol. VII, part. II, Archaic Corinthian Pottery and the Analpoga Well, Princeton, New Jersey.
- Amyx, D.A., 1988, *Corinthian Vase-Painting of the Archaic Period*, I-III, Berkeley-Los Angeles, London.
- Borges, K., 2012, «The hamper wheel of generation length», ISOGG Newsletter Jan./Feb.
- Brann, Eva T.H. 1962, «Late Geometric and Protoattic Pottery: mid 8th to late 7th cent. B.C.», in *The Athenian Agora*, vol. 8, 1-134.
- Devine D., 2005, «How long is a generation? Science provides an answer», *Ancestry Magazine*, 53-55.
- Gounaris, A., 2005, «Cult Places in the Cyclades during the Protogeometric and Geometric Periods: their Contribution in interpreting the Rise of the Cycladic Poleis» in: M. Yeroulanou and M. Stamatopoulou (eds.) *Architecture and Archaeology in the Cyclades: Papers in Honour of J.J. Coulton*, Oxford, Archaeopress, 2005, 13-68.
- Kurz, D.C. and Boardman, J., 1971, *Greek Burial Customs*, London.

23. Μαζαράκης-Αινιάν 2005, 54· Morris 1998.

24. Σχετικά με τη σημασία που έχουν οι πρώιμοι αυτοί χώροι λατρείας στις Κυκλάδες των Πρωτογεωμετρικών Χρόνων για τη δημιουργία των πρώτων οικιστικών χώρων με αστικά χαρακτηριστικά βλ. Gounaris 2005.

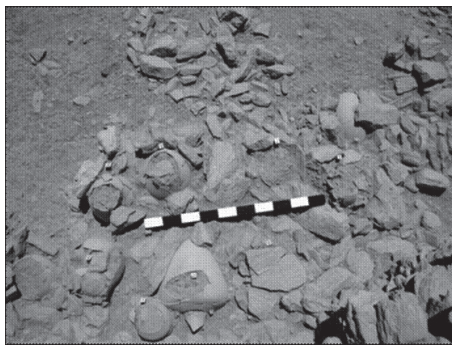
- Lauter, H., 1985, *Lathuresa. Beitrage zur Architektur und Siedlungeshichte in spatgeometrische Zeit*, Mainz am Rhein.
- Mazarakis-Ainian, Al., 1995, «New evidence for the study of the Late Geometric – Archaic settlement at Lathuriza in Attica», *Essays in honour of J.N. Coldstream*, Bulletin of the Institute of Classical Studies Suppl. 63, Londres, 143-155.
- 1999, *From Rulers' Dwellings to Temples*, Architecture, Religion and Society in Early Iron Age Greece 1.100-700 BC, Studies in Mediterranean Archaeology vol. 122.
- 2012-2013, «Archaic Sanctuaries of the Cyclades, Research of the last decades», *Archaeological Reports*, vol. 59, 96-102.
- (ed.) 2017, *Les Sanctuaires archaïques des Cyclades*, Archeologie & Culture, Presses Univ. de Rennes.
- Morris, I., 1998, «Archaeology and Archaic Greek history», in: N. Fisher and H.van Wees (eds), *Archaic Greece: New Approaches and New Evidence*, Duckworth, 1-91.
- Sapouna-Sakellarakis, E., 1978, *Die Fiblen der griechischen Inseln*, PBFXIV.4, Munich.
- Setton, K., 1976, *The papacy and the Levant 1204-1571*, The American Philosophical Society, PA, vol. 1.
- Televantou, Ch., 2017, «The Acropolis of Aghios Andreas, Siphnos. The sanctuary (8th-2nd cent. B.C)», in: Mazarakis-Ainian, Al. (ed.), *Les Sanctuaires archaïques des Cyclades*, Archeologie & Culture, Presses Univ. de Rennes.
- Tremblay M. and Vezina. H., 2000, «New estimates of intergenerational time intervals for the calculation of age and origins of mutations», *American Journal of Human Genetics* (66), 651-658.
- Weinberg, S., 1943, *Corinth* vol. VII, part. I, The Geometric and Orientalizing Pottery, Cambridge Mass.
- Δεσποίνης, Α., 1996, *Ελληνική τέχνη, Αρχαία Χρυσά κοσμήματα*, Αθήνα, εκδ. Μέλισσα.
- Καπετάνιος, Α., 2010, «Χώρος και χρόνος στη Δυτική Ικαρία: διαδικασίες μετάβασης και μετασηματισμού», στο: *Η Αρχαιολογική Σκαπάνη στην Ικαρία*. Πρακτικά Α΄ Αρχαιολογικού Συνεδρίου Ικαρίας, Αρμενιστής 1-5 Σεπτεμβρίου 2006, Αθήνα 2010, 231-249.
- Λαζαρίδου, Α. και Γεωργίου, Α., (υπό έκδοση), «Άγιος Γεώργιος-San Giorgio d'Arbora: Μια άγνωστη Βυζαντινή θέση», Διεθνές Συνέδριο Η Βυζαντινή Αθήνα, 21-23 Οκτωβρίου 2016, Βυζαντινό & Χριστιανικό Μουσείο.
- Λιλιμπάκη-Ακαμάτη, Μ. και Ακαμάτης, Ν. 2014, *Ανατολικό Νεκροταφείο Πέλλας*, ανασκαφικές περίοδοι 1991-2007, Θεσσαλονίκη.
- Μαζαράκης-Αινιάν, Αλ., 2005, «Γεωμετρική και Αρχαϊκή περίοδος» στο Α. Βλαχόπουλος (επιμ.), *Αρχαιολογία*, Νησιά του Αιγαίου, εκδ. Μέλισσα, 50-59.
- 2009, «Αρχιτεκτονική και κοινωνία κατά τους Πρώιμους Ιστορικούς Χρόνους», *Αρχαιολογία και Τέχνες*, τεύχος 112, 18-30.
- Μηλιαράκης, Α., 1886, «Η νήσος Ύδρα», *Εστία*, τ. 21, 117.
- Παπασταύρου, Ε., 2007, *Υπόγειοι λαξευτοί τάφοι της Αίγινας*, Αρχαιολογική “Εφημερίς” 145 (2006), Εν Αθήναις Αρχαιολογική Εταιρεία.
- Παπαχριστοδούλου Ι. 1973, «Φανερωμένη (θέση ‘Λαζάρου Πλάκες’», *Αρχαιολογικό Δελτίο* 28, Β1΄ Χρονικά, 51.

εικ. 5

εικ. 6

εικ. 7

εικ. 8

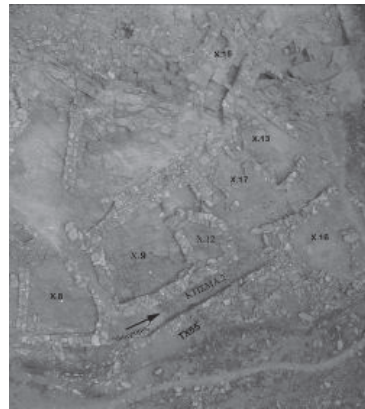
εικ. 9

εικ. 10

εικ. 11

εικ. 12

εικ. 13

εικ. 14

εικ. 15